

KRUPPA TAMÁS

Pestisjárvány és háború a 16. századi Magyarországon¹

A 14. század közepén pusztító nagy pestisjárványt követően a fertőzés több hullámban egészen a 18. századig jelen volt Európában. Ennek kedveztek a gyakori háborúk, valamint a 17. század elején beköszöntő kis jégkorszak, és az emiatt gyakoribbá váló éhínségek. Magyarországon – amelybe beleértendő ebben az esetben mindhárom országrész – a török hódoltság miatti állandó háborús viszonyok következtében a pestis a síkvidéki területen koncentrálódó magyarság körében a többi, itt élő nemzetiséghez képest jóval nagyobb arányban pusztított. A kora újkori pestisjárványok magyarországi elterjedését a legrészletesebben Andorka Rudolf és Őri Péter vizsgálták. Mindketten a történeti demográfia oldaláról közelítették meg a kérdést – közben érintve a pestisjárvány epidemiológiai részét is –, s részletesen kitértek a kórokozó terjedésével kapcsolatos, maig megoldatlan problémákra. Behatóan elemezték a nagy pestisjárványok sokrétű gazdasági, társadalmi-kulturális hatásait. Az alábbiakban a 16. századi magyarországi és erdélyi pestisjárványok túlnyomórészt ismert eredményeihez kívánok hozzájárulni néhány konkrét és eddigi ismereteinket bővítő és árnyaló adattal.

A témánkra vonatkozó források meglehetősen sokfélék. Első helyen a korabeli évkönyveket, naplókat, egyéb történeti feljegyzéseket kell említenünk. Szerzőik sok esetben városi polgárok, ami azért nagyon fontos, mert sokszor évekig, évtizedekig egy helyen lakva száoltak be a helyi közösséget érintő eseményekről. Például egy járvány, különösen, ha az a magánszférát érinti, értve ez alatt a családi, rokoni viszonyokat, szinte kivétel nélkül megjelenik a feljegyzésekben. Ehhez hasonlóak az adott település életére hatást gyakorló egyéb természeti jelenségek, csapások, mint például a nagy hideg vagy éppen a meleg, a szárazság, a csapadékos időjárás, illetve a sáskajá-

A pestis pusztítását illusztráló fametszet

rás, éhínség, amelyek – mint tudjuk – a pestis terjedésére is hatással voltak. E kategóriába tartoznak a természeti tűnemények, mint például egy üstökös megjelenése, földrengés, az átlagosnál erősebb égzengés, vagy olyan szokatlan, a kor embere által baljóslatúnak vélt esetek, mint a kétféjú borjú, illetve egyéb állati vagy akár emberi torzszülöttek.

A vallatóra fogott források másik jelentős csoportja levelezés, amely lehet családi vagy közügyekkel kapcsolatos, bár ez utóbbiak sokszor nehezen elválaszthatók a családi levelezéstől vagy a diplomáciai természetű jelentésektől. Az eddig megszokottakhoz képest tehát egészen más forráscsoportokat vizsgáltam át, a korábbi kutatás ugyanis elsősorban anyakönyveket vett tüzetes vizsgálat alá. Ez alkalommal tehát nem történeti demográfiai, illetve az ahhoz köthető szempontok mentén, hanem történeti alapon lesz szó a térségünkben pusztító járványokról.

A vizsgált időszakok (1530–1680, 1552–1557, 1599–1602) annak a második nagy pestisjárványhullámnak voltak a részei, amely 1347-ben érkezett Európába és egészen 1772-ig visszatérően pusztított. A statisztikák

Pestis ábrázolása egy 17. századi metszeten

ebben az időszakban 51 nagyobb és kilenc kisebb „kiegészítő” epidémiát tartanak számon. Az alábbiakban részletesebben tárgyalt 1536 és 1683 közé eső periódusban – amely a nemzetközi szakirodalom felosztása szerint a középső szakaszhoz tartozik – 11 nagyobb és öt kisebb járvány pusztított. Átlagosan 13,4 évenként fordult elő egy nagyobb lökés, a közöttük eltelt idő pedig 7 és 31 év között változott, ami azt jelenti, hogy hosszabb időszakok is eltelhettek járvány nélkül.

A nemzetközi szakirodalomban megfogalmazódott az a feltételezés, mely szerint járványügyi szempontból Európát két nagyobb területi egységbe lehet sorolni: egy alapvetően a mediterrán térségre kiterjedő délnyugati, valamint egy északkeleti zónába. A Kárpát-medence ez alapján az északi régióba tartozott. Ennek oka a feltételezés szerint az, hogy a két nagy övezet között elterülő Balkán középső részét, a mai Ukrajnát, valamint a Közép-Volga-vidéket a nagy háborús pusztítások, az alacsony népsűrűség és az aránylag csekély átmenő forgalom miatt a pestis elkerülte. Ez lehet a magyará-

Pestisben meghalt személy temetése

zata annak, hogy északon, illetve délen, a mediterrán térségben miért nem egyszerre jelentkeznek a járványok. Ez a régió tehát sajátos *cordon sanitaire*-t képez a keresztény és a muszlim világ ütközőzónájában.

Nézzük meg közelebbről ezt a feltételezést a vonatkozó magyar szakirodalom és konkrét adatok fényében is. A kereskedelmi forgalomra nézve a magyar szakirodalom meggyőzően bizonyította, hogy bár az északi, baltihoz vagy az atlantihoz, illetve a Levantehoz hasonló nagy nemzetközi kereskedelmi útvonal kétségkívül nem

haladt át térségünkön, de a három részre szakadt ország közötti gazdasági kapcsolatok nem szűntek meg. Mindez pedig azért fontos, mert a délnémet és észak-itáliai piacokon keresztül Európa népességének egy tekintélyes részét az erdélyi, hódoltsági török, illetve a Habsburg-országrészből származó szürke marha húsa táplálta.

Ennek a kereskedelemnek a nagyságrendjére jellemző, hogy a 16. században, pontosabban a tizenöt éves háború kitöréséig az 1526 és 1568 közötti háborús évtizedek pusztításai ellenére a magyar külkereskedelmi mérleg aktív maradt, továbbá, hogy a drinápolyi békét (1568) követő mintegy negyedszázados viszonylagos nyugalom gazdasági regenerálódást hozott. Mindez közvetve azt is jelenti, hogy az állandó forgalom, illetve az annak nyomán esetleg a térségbe kerülő járványos fertőzés a Kárpát-medencében is pusztíthatott. A bekerülés iránya azonban a korábbiakkal ellentétben fordított, elsősorban nyugat–keleti volt, vagyis a kórokozók Nyugat-Európából

kerültek ide. A térségből pedig nem került tovább déli vagy keleti irányba, mivel az Oszmán Birodalom a magyarországi piacokról kisebb mennyiségű árut szerzett be. A két legnagyobb tétel, a gabona és az élőállat elsősorban a román vajdaságokból, illetve később a lengyelországi (ma ukrainai) területekről származott. Nem volt tehát szerves, és ami kiváltképp fontos, nagy volumenű kereskedelmi összeköttetése sem a Magyar Királysággal, sem az Erdélyi Fejedelemséggel. Ezt alátámasztja, hogy például két nagy járvány, az 1575-ös, valamint az 1585-ös – amelyek szerte Európában pusztítottak – ide is eljutottak, sőt az előző öt, míg a második „csupán” két évig fertőzött. Arról azonban nem tudunk, hogy a balkáni területeket, vagy az oszmán fővárost elérte volna egy hasonló erejű epidémia.

A következőkben két rövidebb 16. századi periódus kapcsán fogjuk valótóra azokat a száraz, részint korábban nem ismert adatokat, amelyek a történetírás jóvoltából a rendelkezésünkre állnak.

A pestis terjedésének okai és sajátosságai

Kezdjük vizsgálatainkat a járványok terjedési időszakaival! A 18. századi adatok elemzésén alapuló nemzetközi szakirodalom alapján a korcsoportok szerinti halandóság kettős csúcsú görbét mutat. E jelenség oka az, hogy míg az idősebbek jellemzően a november–április közötti időszakban haltak meg, addig a gyermekhalandóság nyár végén és ősszel volt a legmagasabb. Ennek hátterében az elsősorban az idősebb generációt érintő légzőszervi megbetegedések, valamint a gyomorbántalmakhoz kapcsolódó fertőzések állnak. Jóllehet vizsgálatom szempontjai ettől eltérőek, az említett halálokok ugyanúgy fennállnak. Ráadásul tudjuk, hogy az Európában pusztító pestisnek két válfaja volt, a bubó- és a tüdőpestis. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a bubópestis jellemzően magasabb átlaghőmérsékletű területeken fertőz, mint ahogy kiindulópontja is melegebb ázsiai vidék, vagyis a hidegebb északi régiókban nem tud terjedni. A betegség azonban ezeken a helyeken is jelen volt, aminek az a magyarázata, hogy a hidegebb átlaghőmérsékletű vidékeken a légúton terjedő tüdőpestis pusztított.

A fenti módszert alapul véve – az életkori szempontok szerinti vizsgálattól adatok hiányában eltekintve – a rendelkezésünkre álló információkat

Pestislazarett Bécsben

az év hónapjaira vetítve egy hullámvonalat kapunk, amelynek a csúcsai az augusztus, október és december hónapok. Decembert követően egészen júniusig esést, majd júliustól ismét emelkedést figyelhetünk meg. Az augusztusi csúcs után némi visszaesés következik be szeptemberben, majd az októberi emelkedést követően novemberben némileg csökkennek a halálozási mutatók, hogy decemberben ismét tetőzzenek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az említett tendencia a három kiemelkedő hónapra vonatkozóan másfél évszázad során (1530–1680) – tehát igen szórt értékek alapján – alakult ki. Kétségtelen azonban az is, hogy ezeknek az adatoknak a zöme a tizenöt éves háború következtében a 16. század végére és a 17. század elejére koncentrálódik.

A másik észrevétel a háborús időszakokhoz kötődik. Közismert, hogy a háború minden szempontból letarolja azt a régiót, ahol zajlik. Járványügyi szempontból ennek egyik következménye, hogy az ilyen elpusztított vidéken kevésbé terjed a fertőzés. Többek között éppen ezért osztható Európa a járványok terjedése szempontjából két részre. A katonai cselekmények másik hatása viszont az, hogy a nagy létszámú embertömegek megjelenése önmagában is okozhatja járvány kitörését. Gondoljunk akár a seregben és a táborban uralkodó elégtelen higiéniai viszonyokra, akár a hiányos élelmi-szer-ellátásra! A mozgó csapatok természetesen már felvonulásuk idején is hordozói lehettek számos fertőző betegségnek, következésképpen a járványt érintetlen területre is behurcolhatták, amint a múlt számos példája igazolja. Ebből a szempontból az ország, azaz mindhárom országrész helyzete meglehetősen kedvezőtlen volt. A portyázás jelentette állandó háborús viszonyokon túl, amelyek a népességet ritkították, több hadjárat éppen a Kárpát-medence lassan, de fokozatosan erodálódó népességén ütött olyan sebeket, amelyeket a természetes szaporulat – néhány nyugat-európai esettel ellentétben – már nem tudott a szükséges mértékben pótolni. A háborús pusztításokat két adatsoron mutatom be. Az egyik az 1552–1555, a másik pedig az 1599–1602 közötti periódusra vonatkozik.

Döghalál a török elleni háborúban

1552 augusztusában és októberében Győrben és Egerben, a következő év júliusában pedig Erdélyben és a Magyar Királyságban (Kanizsa) pusztított pestis. 1554-ben Erdélyben hétezer áldozatot szedett a járvány, 1555-ben pedig februártól decemberig tartott a pestises időszak a Magyar Királyságban. A négyből az első egyértelműen háborús év volt, a járvány nyilván nem véletlenül ütötte fel a fejét a győri táborban, illetve az Egert ostromló török hadsereg sorai között. Az utána következő évek valójában csak Erdélyben jártak csapatmozgásokkal. Az azonban kevésbé ismert, hogy vajon mi okozhatta a négy teljes éven át gyakorlatilag az ország teljes területén dúló fertőzést. Némi magyarázatul szolgálhat, hogy a vizsgált időszakból 1553 és 1555 között Konstantinápolyban, 1554-ben pedig Prágában is pusztított a fekete halál.

Konstantinápoly egy 16. századi metszeten

A Konstantinápolyban dúló pestisről az ott 1553 és 1555 között diplomáciai szolgálatot ellátó ismert humanista, Verancsics Antal leveleiből értesülünk. Adatai tehát feltétlenül hitelt érdemlők, mivel a helyszínen tartózkodott. Az 1554-es Prágára vonatkozó információt pedig a velencei követ jegyezte fel. Ezek alapján kézenfekvőnek tűnik a feltételezés, hogy a Magyarországra és Prágára kiterjedő, valamint Konstantinápolyban pusztító járványok között esetleg összefüggés lehet. Ha azonban tekintetbe vesszük az 1552-ben Győrben és Egerben is pusztító járványt, joggal vetődik fel a kérdés: vajon nem a Kászim napjával (október 26.) hazainduló leharcolt, éhező oszmán sereg vitte magával a kórt?

A katonák november–december folyamán érkeztek haza szerte a birodalomba, köztük a janicsárokkal, akiknek a kaszárnyái éppen a fővárosban voltak. Ne tévesszen meg bennünket az 1552 októbere és 1553 decembere közötti 14 hónapos szünet, Verancsics és követtársa, Zay Ferenc ugyanis 1553 szeptemberében értek csak az oszmán fővárosba, tehát korábbi eset-

ről nem számolhattak be. Más adat pedig nem áll a rendelkezésünkre. Elképzelhető, hogy ha nem is a fővárosban, de a birodalomban jelen volt, lapangott az előző évi hadjáratról behurcolt ragály. A másik lehetséges, és talán valószínűbb „fertőzősi útvonal” Erdélyből indulhatott ki, amelyre egy 1553. júliusi adat utal. Az sem zárható azonban ki, hogy a leendő fejedelemség területére a magyarországi hadi tevékenység következtében került a kór. Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Eger és Temesvár – amely erősségek alatt az oszmán csapatok hosszabb ideig tartózkodtak – egyaránt a fejedelemség határainak közelében helyezkednek el.

1554-ből nincs konstantinápolyi adatunk, viszont tudjuk, hogy a pestis ekkor is, 1555 februárja és decembere között a királyi országrészben pusztított, január és február, valamint július hónapokban pedig Konstantinápolyban grasszált. Ez esetben tehát teljes mértékben egybeesnek a két területre vonatkozó adatok.

Ezek alapján tehát felettébb valószínű, hogy 1552–1555 között egy és ugyanazon járvány pusztított a Magyar Királyságban és Erdélyben, amely a háborús viszonyoknak köszönhetően elérte az Oszmán Birodalmat és annak fővárosát is. Egy viszonylag ritka esetről van tehát szó, amikor nem keletről nyugatra, hanem éppen fordítva érkezett a járvány, sőt elérte az oszmán fővárost is. Ehhez azonban rendkívüli eseményre volt szükség, tehát továbbra is érvényes a közép-balkáni régió átmeneti jellegére vonatkozó fentebb idézett megállapítás, amely szerint ez az övezet a járvány terjedése szempontjából kettéosztotta Európát.

A pestis pusztítása a tizenöt éves háborúban

A következő adatsorunk a tizenöt éves háború egyik periódusához kapcsolódik. Ez azt mutatja meg, hogy az 1599 és 1602 közötti évek a Magyar Királyságban és Erdélyben különösen súlyos pusztításokkal jártak. A források tanúsága szerint 1599-ben a trónkövetelő Mihály vajda ellen induló Báthory András bíboros, erdélyi fejedelem seregében háromezer ember halt meg járványban még az ütközet előtt, habár az október 28-ai, a bíboros halálát okozó sellenberki csatában végződő hadjáratához a csapatok az előző hónapban kezdtek csak el gyülekezni, sőt egy részüket ideiglenesen haza is bocsátották.

Ennek nyilvánvaló oka a járvány volt, amely ebben az évben nemcsak Erdélyben, hanem Felső-Magyarországon, sőt Prágában és Krakkóban is pusztított. Az 1600-as év szintén kiterjedt pestissel köszöntött be, Erdélyben, illetve az ország délnyugati sarkában Kanizsán, a török helyőrség sorai között, valamint Horvátországban és Szlavóniában ütötte fel a fejét, de vannak adatok Lengyelországból és a Kanizsától nem túl távoli Grazból is. Ennek fényében nem meglepő, hogy a ragály a következő évben sem tűnt el a régióból, hanem megmaradt Horvátországban és Dalmáciában. Mindez pedig azért fontos, mivel a pápai csapatok ez alkalommal éppen e területeken vonultak át, hogy az előző évben a törökök által elfoglalt Kanizsát visszaszerezzék. A kudarchoz nemcsak a hideg idő és a rossz ellátás, hanem minden bizonnyal a járvány is hozzájárult. Nagyon érdekes továbbá az is, hogy a tizenöt éves háborúnak éppen e szakaszában pusztított ismét a pestis Konstantinápolyban. Az egyetlen erre vonatkozó információ 1601 augusztusából, a Rómában tartózkodó velencei követtől származik. Tudósítása szerint a fertőzés olyan súlyos volt, hogy naponta 1500 ember életét oltotta ki. Talán nem túl merész az a feltételezés, hogy a járvány a fél évszázaddal korábbihoz hasonlóan a magyarországi hadszíntérről került az oszmán fővárosba, mint ahogyan az sem, hogy a római döntésben, hogy tudniillik ilyen késői és kedvezőtlen időpontban mégis elindították a pápai csapatokat, szerepet játszottak a Konstantinápolyban dühöngő járványról érkező értesülések is.

A három részre szakadt Magyarországon állandósuló háborús viszonyok termékeny táptalaját jelentették a fertőző megbetegedéseknek, köztük a pestisjárványok megjelenésének. A háború és a pestis közötti szoros összefüggést jól mutatja az a két háborús periódus a 16. század közepén, valamint a század végén, amelyek elérték a távoli oszmán fővárost is. Ez utóbbi a nyomában járó pestissel együtt gyógyíthatatlan sebeket ütött a pusztításnak a legnagyobb mértékben kitett magyar népességen.